

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ
ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

АНДИЖОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИНСТИТУТИ

АГРОНОМИЯ ФАКУЛТЕТИ

**«ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ЭКИНЛАРИ ГЕНЕТИКАСИ,
СЕЛЕКЦИЯСИ ВА УРУҒЧИЛИГИ» КАФЕДРАСИ**

**«УМУМИЙ СЕЛЕКЦИЯ ВА УРУҒЧИЛИК»
ФАНИДАН**

КУРС ИШИ

***Мавзу : Элита ва юқори сифатлир уруғларни етиштириш
усуллари. Уруғларни сақлаш, хужжатлаштириш ва сотиш***

***Бажарди: ҚХЭСУ таълим йуналиши 3 босқич, 3-18 гурух
талабаси Набизода Исломжон***

Андижон – 2017 йил

МУНДАРИЖА

бет

1.Кириш.....	3
2.Адабиётлар шархи	6
3. Асосий қисм.....	10
3. 1.Фермер хўжалигининг умумий тавсифи.....	10
3.2. Фермер хўжалигининг тупроқ ва иқлим шароити.....	10
3.3. Уругларни сақланувчанлиги ва сақлаш қоидалари.....	11
4. Хулосалар.....	25
5.Фойдаланилган адабиётлар.....	26

Кириш

Уруғчилик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг махсус тармоғи бўлиб экинларнинг ҳосилдорлигини тўхтовсиз ошириш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришни кескин кўпайтиришдаги муҳим тадбирлар системасидир.

Селекциянинг вазифасига қишлоқ хўжалик экинларнинг янги, яхши, юқори ҳосилли навларни яратиш кирса, уруғчилик селекция яратган янги навларни ишлаб чиқаришга жорий этиш ва шу навларнинг сифатли маҳсулдор уруғларини етиштириш ҳамда кўпайтириш билан шуғулланади.

Уруғчиликнинг вазифаси районлаштирилган (давлат реестрига киритилган) навларнинг уруғини нав тозаллигини, биологик ва хўжалик хусусиятларини сақлаб оммавий равишда кўпайтиришдан иборат.

Фан ютуқлари ва ишлаб чиқариш илғорларининг тажрибасидан маълумки, замонавий, тўғри ташкил қилинган уруғлик экинлар ҳосилдорлигини 25-30% гача оширади. Шу билан бирга экинларнинг ҳосилдорлиги қўлланилаётган технология савиясига ҳамда навларни тўғри танлаш ва экиш учун фойдаланаётган уруғ сифатига боғлиқдир. Шу йўл билан етиштирилаётган қўшимча ҳосил ҳеч қандай харажатларсиз олинади ва катта иқтисодий самара беради.

1996 йил 29 август Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис 1 нчи чақириқ 6 нчи сессиясида “Уруғчилик тўғрисида” ги қонун қабул қилинди. Бу қонунда уруғчиликка тегишли бўлган ҳамма масалалар аниқ кўрсатилиб (19 моддадан иборат), уруғчиликнинг асосий вазифалари (2 нчи модда) қуйидагилардан иборат:

1. Қишлоқ хўжалиги экинларининг ўз уруғчилик базасини яратиш;

2. Навни яратиш ва нав алмаштириш жараёнида уруғлик навлари ва дурагайларининг биологик ҳамда хўжалик жиҳатдан қимматли хусусиятларини сақлаб қолиш;
3. Йўқолиб бораётган қимматли навларнинг генофондини сақлаб қолиш;
4. Республиканинг иқлим шароитларига мосланган янги нав ва серҲосил дурагайлар яратиш;
5. Қишлоқ хўжалигини серҲосил ва сифатли уруғликлар билан таъминлаш;
6. Уруғликларнинг сифати устидан давлат назоратини амалга ошириш;
7. Уруғчиликка жаҳон тажрибаси ютуқларини жорий этиш.

“Уруғчилик тўғрисида”ги қонуннинг 1 нчи моддасида қуйидаги тушунчалар қўлланилиши кўрсатилган:

“Уруқлик” - ўсимликнинг нав ва дурагайларни сақлаб қолиш, такрор этиштириш учун ишлатиладиган батаник донлари ёки бошқа қисмлари;

“Сертификатланган (репродукцион) уруғликлар” – фонд уруғликларини ва уларнинг кейинги репродукцияларини кўпайтиришдан олинадиган уруғликлар;

“Дурагай уруғликлар” – туркумдошларни чатиштиришдан олинадиган уруғликлар;

“Генетик сифат (нав сифати)” – муайян нав уруғликнинг генетик (нав) жиҳатидан қанчалик тоза эканлигини билдирувчи кўрсаткичлар мажмуи;

“Экинбоплик хусусияти” – уруғликларнинг экишга қанчалик яроқли эканлигини билдирувчи кўрсаткичлар мажмуи;

“Уруғлик туркуми” – бир турдаги (муайян экин, нав, репродукция, тоифа, генетик (нав) тозаликдаги, муайян йил Ҳосилидан олинган, келиб чиқиши бир) ҳужжат билан тасдиқланган махсус жамланган уруғликнинг бир хил миқдори;

“Апробация йилиш” - ўсимликларнинг генетик (нав) жиҳатдан қанчалик тоза эканлигини, касалликларга, зараркунандаларга чидамлилиги ва экишга мўлжалланган уруғликнинг умумий ҳолатини аниқлаш мақсадида далада ўтказиладиган тадқиқот.

“Патент эгаси (лицензиар)” – селекция навининг эгаси, дурагай эгаси Ҳуқуқини қонун Ҳужжатларига мувофиқ олган шахс.

Мамлакатимизда селекция-уруғчилик ишлари умумдавлат иши бўлиб, марказлашган ягона давлат системаси асосида олиб борилади.

Унинг таркибига янги нав яратиш билан шуғулланувчи селекция, навларнинг биологик ва махсулдорлик сифатларини сақлаб қолган ҳолда уларнинг уруғини оммавий кўпайтириш билан шуғулланувчи уруғчилик, уруғ тайёрлаш, нав ва уруғ назорати киради.

2. Адабиётлар шархи

Назаров Р., Шиполянская Н. (1992) бўйича Жўрабеков И.Х. нинг фикрига кўра хўжаликларнинг кўпчилиги навларни жойлаштиришга доир энг оддий қоидаларга амал қилмайдилар ва битта ўрнига иккита ва ундан ортиқ навни экадилар. Бу соҳада тартибни назорат қилиш керак бўлган мутахассис ва ташкилотлар бундай ҳолларга мурасасозлик билан қарамоқдалар. Экилаётган навлар толаси сифатини яхшилаш юзасидан туб чоралар ишлаб чиқиши зарур, пахтамик ўз сифати бўйича халқаро стандартлардан орқада қолмаслиги ҳамда дунёдаги етакчи пахтакор мамлакатлар пахтаси билан тенг рақобат қила олиши лозим. Бунинг учун моддий ва маънавий рағбатлантириш чораларини ишлаб чиқиш даркор.

Назаров Р., Шиполянская Н. (1992) бўйича Жалилов О. фикрича навлар кўпайиб кетишига йўл қўйиб бўлмади, селекционерлар ва уруғчилик хизмати ходимларининг моддий манфаатдорлигини оширишга эътиборни кучайтириш, уруғчилик хизматининг ташкилий тузилмасини мустахкамлашга ёрдам бериш лозим. Бундан ташқари нав алмаштиришда фақат тола чиқиши юқори бўлган навларни экишга ўтиш зарур.

Назаров Р., Шиполянская Н. (1992) бўйича Шпилевский В.Н. нинг фикрича ғўзанинг янги навларини олдиндан кўпайтиришни ташкил этиш жиддий муаммо бўлиб қолмоқда.

Хўжаликлар сони кўпайтирилди, лекин улар ишининг сифати ташвиш уйғотади. Жойларда вилоят бирлашмаларининг раҳбарлари, хўжаликларнинг раҳбари янги ташкил этилган хўжаликларга тегишли эътибор беришлари ва янги навларни кўпайтиришда амалий ёрдам

кўрсатишлари керак. Навларни кўпайтириш учун тақдим этган селекционерлар томонидан ҳам бу иш устидан муаллифлик назоратини йўлга қўйиш лозим бўлади.

Назаров Р., Шиполянская Н. (1992) бўйича Мақсудов И.Т. нинг фикрича ҳозирги вақтда ўндан ортиқ нав ёки етиштириладиган пахта хом ашёсининг 40 фоизи қийинчилик билан тозаланади, жуда ифлослантириб йиғиб олинади, бу нарса қайтадан тозалашни тақозо этади. Натижада тола бир текис бўлмайди, кўпинча такроран тозалашлар ҳам ёрдам бермайди. Бундай тола ГОСТ талабларига жавоб бермайди ва у паст нархларда сотилади. Бу ҳолда жаҳон бозорига чиқиш тўғрисида қандай сўз бориши мумкин.

Тозалаш чиқимлари йилдан-йилга ошиб бормоқда, пахта толасининг сифати эса яхшиланмаяпти, шу сабабли селекционерлар барг юзаси силлиқ бўлган, барги тўкилувчан навларга, шунингдек толаси чигитдан пўстсиз ажраладиган навларга катта эътибор бериши керак.

Мадрахимов И., Ахмедов Ж., Хасанов Э., Шарипов Э. (2000) ларнинг тажриба натижасига кўра ўрганилган навлар ичида 1000 дона чигит оғирлиги, унувчанлик куввати ва унувчанлиги бўйича ҳам юқори натижаларга эга бўлган «С-4914», «С-4535», «Омад» ва «Оққўрқон 3» навларининг 4 см чуқурликка экилган уруғлари дала шароитида униб чиқиш тезлиги ва униб чиқиш миқдорига кўра ҳам 3 см чуқурликка экилган вариантлардагидан устун. Демак, уруғлик чигит қанчалик йирик ва салмоқдор бўлса унинг сифати шунчалик юқори бўлади.

Тажриба натижалари кўрсатдики, тадқиқот олиб борилган навларнинг уруғларини 3-4 см чуқурликда экиб, дуркун ва текис кўчатга эга бўлиш мумкин.

Назаров Р., Ибрагимов П., Ёқубов М., (2001) ларнинг кузатишича 2001 йилда дунё бозорида рақобатбардош бўладиган ғўза навларининг экин майдони кенгайтирилди. «Омад» нави 2000 йили 5 минг гектарга экилган бўлса, 2001 йили 26 минг гектарга экилди. «Оқдарё 6» нави 30 минг гектардан 97 минг гектарга кўпаядиган бўлди.

Шамсиев А. (2001) нинг тажриба натижаларига кўра Тошкент вилоятининг ер ости сувлари сатҳи чуқур жойлашган оғир қумоқли типик бўз тупроқлари шароитида ғўзанинг районлаштирилган янги «Оқдарё 5» навини парваришлашда суғоришни ЧДНС га нисбатан 65-70-60 фоиз ўтказган маъқул. Бунда пахтадан мўл ҳосил етиштиришга ҳамда сувдан самарали фойдаланишга имкон яратилади.

Бобоев Я.А., Ким Р.Г., Амантурдиев А.Б. (2002) ларнинг ғўза дурагайларни тезпишарлик бўйича олиб борган илмий изланишларидан қуйидаги хулосаларга келишган. Ғўзанинг тезпишарлик белгиси ўсимлик баландлиги белгиси билан айрим дурагай комбинацияларида кучсиз ва ўртача боғланиш намоён қилди. Қолган белгиларда бу хосат сезиларли даражада намоён бўлмади. Ўз навбатида бу маълумотга таянган ҳолда келажакда ғўзанинг янги тезпишар ва бошқа қимматли белгилари мужассамлашган навларини яратиш имконияти бор эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ҳозирги кунда лабораториямизда ушбу намуналар устида изланишлар давом эттирилмоқда. Бир нечта тезпишар ва хўжаликка қимматли белгилари юқори бўлган тизмалар яратилди. Бу тизмалар келажакда республикамиз пахтачилик соҳасида ўз ижобий аксини топади.

М. Тожиев, Г. Қурбонова, Қ. Тожиев, О. Хўжманов (2003) ларнинг фикрича пахтачилик илмий тадқиқот институтининг Сурхондарё филиали далаларида ғўза навларини жойлаштириш

юзасидан катор тажрибалар олиб борилмоқда. Хусусан, 2000-2002 йилларда тажрибалар жараёнида ғўзанинг Бухоро-6, Оққўрғон-2, Наманган-77, Армуғон каби ўрта толали туманлаштирилган навлари билан бирга, Ат-Термизий, Андижон-33, Оқдарё-6, Сурхондарё-12 (С-2), Денов каби янги истиқболли навлари шунингдек ингичка туманлаштирилган Термиз-31 ва Термиз-40, Термиз-42, Термиз -34 ва Сурхон каби янги истиқболли навларнинг сув, озуқа ва кўчат қалинликлари ўрганилди.

О.Махмудов, А.Қосимов, А.Исмонов (2006) лар ғўза тизмалари устида олиб борган тажриба натижаларидан қуйидаги хулосаларга келишган. Селекция йўли билан эртапишар нав чиқаришда Л-445 ва Л-44 тизмаларидан қисқа гуллаш фазаси бўйича бошланғич материал сифатида фойдаланиш мумкин. Ўрганилган Л-445 ва Л-44 тизмаларини бошқа хўжалик учун қимматли белгиларини ўрганиб, нав даражасига кўтариш мумкин деб ҳисоблаймиз.

3. АСОСИЙ БЎЛИМ.

3.1. Фермер хўжалигининг тупроқ ва иқлим шароитлари.

Фермер хўжалигимизнинг тупроқлари оч тусли бўз тупроқ, тупроғи қадимдан суғорилади, шўрланмаган тупроқ рН-7,3, ҳайдов қатламли 0-35 см даги гумус миқдори 0,1 % сизот сувлари 3-4 м пастда жойлашган мелиорация ҳолати яхши.

Тупроқнинг ҳайдов қатламидаги ҳажмий вазни 1,24 г/см³ кузда 1,52г/см³. Хўжалик Қўштепа тумани “Замин Зилол” фермер хўжалиги оддий суғориш йўли билан суғорилади. Хўжалигимизи жами : экин майдони 700 гни ташкил қилади. Бу ерлари кўпроқ алмашлаб экишга мослашга. 3/1 қисм, 3-қисмига пахта экилса, 1 қисмига буғдой экилади. Иқлим шароити ўртача қиши ўта совуқ эмас, ёзи иссиқ бўлади. Ҳавонинг йиллик ўртача ҳарорати 20⁰С, йил давомида ёғин миқдори ўртача 200-230 мм. Ўртача ҳаво ҳароратининг турғин ортиши 24 мартдан, пасайиши 5 ноябрдан бошланади.

Ғўза учун фойдали ҳарорат 1 апрелдан 20-октябргача -2276⁰С, шундан 1 майгача -155, 1 июнгача -510, 1 июлгача -966, 1 августгача 1483, 1-сентябргача -1945⁰С.

Фермер хўжаликда сув эрозиясига чалиниш ниҳоятда оз, мелиорация ҳолатини очиқ зовурлар, мўътадиллаштириб туради.

Хуллас хўжаликни тупроқ ва иқлим шароитлари ғўза ва буғдой ҳосили учун экиш қулай.

3.2. Фермер хўжалигининг умумий тавсифи

Қўштепа тумани “Замин Зилол” фермер хўжалиги 2006 йилда ташкил этилган. Унга жами 50-гектар ҳайдаладиган ер майдони бириктирилган.

Шундан 30 гектарига пахта, 20 гектарига буғдой дони экиб етиштирилади. Фермернинг 2 дона хайдов трактори, 2 дона чопик трактор мавжуд. Ғўзага ишлов бериш тарақиётида институт М.М.Т.П си хизматлардан фойдаланади.

Ўсимликчилик бўйича шартномавий режаларини бажарилиши куйидаги жадвалда берилган.

Экинлар ҳосилдорлиги

Экинлар	2015 йил		2016йил	
	майдони,га	ҳосилдорлик, ц/га	майдони,га	ҳосилдорлик, ц/га
Пахта	30	35,0	30	35,0
Буғдой	20	23,0	20	23,0

Фермер хўжалигининг 2015-2016 йиллардаги пахта етиштириш бўйича шартномавий режаси гектар ҳисобига 35 ц бўлиб, 2015 йилда 100% га, 2016 йилда 105% га бажарилган. Бу фермер хўжалигидаги деҳқонлар ғўза агротехникасини пахта ҳосилдорлигини яхшилаш учун, деҳқончиликни назорат асосларига таянган ҳолда олиб борилади.

Ўсимликни ҳароратига талабини ҳисобга олиб ғўза чигити тупрок ҳарорати + 10⁰С дан муқаррар олинганда экилади.

3.3. Уруғларни сакланувчанлиги ва саклаш коидалари

«Уруғчилик тўғрисида» ги қонуннинг 18 нчи моддасида: «Уруғчилик тўғрисидаги қонун хўжалиklarининг бузилишида айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар», - дейилган.

Барча уруғлик экинларининг навдорлик сифатини аниқлаш учун апробация ўтказилади.

Уруғчилик тўғрисидаги қонуннинг биринчи моддасида апробация тўғрисида қуйидагича дейилган: «Апробация қилиш - ўсимликларнинг генетик (нав) жиҳатидан қанчалик тоза эканлигини, касалликларга, зараркунандаларга чидамлилиги ва экишга мўлжалланган уруғликнинг умумий ҳолатини аниқлаш мақсадида далада ўтказиладиган тадқиқот»

Апробация ўтказилиб, барча уруғлик экинларнинг навдорлик сифати аниқланади. Экинларнинг нав софлиги ажратиш қийин бўлган маданий ўсимликлар ва бегона ўтлар билан ифлосланиши, касаллик ва зараркунандалардан зарарланиш даражаси аниқланиб, хўжаликларда сифатли уруғ етиштиришни таъминловчи барча тадбирларнинг ташкил этилиши (агротехника, нав ўтоғи, ўруғ ҳосилини йиғиштириб олиш) текширилади.

Навдор экинлар апробацияси махсус қўлланмага асосан ўтказилади.

Дала апробацияси қуйидаги ишлардан иборат:

- апробация ўтказишга тайёргарлик;
- намуна олиш;
- намунани текшириш (тахлил қилиш)
- ўтказилган апробация ҳақида ҳужжат тузиш ва уни топшириш.

Апробация олдидан махсус тайёргарликдан ўтган ва тегишли ҳужжати бўлган агроном-апробатор ўтказади.

Апробация қуйидаги экин майдонларида ўтказилади:

- жамоа ва ширкат хўжаликларнинг, илмий-тадқиқот муассасаларининг, қишлоқ хўжалик ўқув юртлари ўқув-тажриба хўжаликларининг, элита уруқчилик хўжаликларининг уруғ олиш учун экилган барча далаларида;

- Ҳар йили белгиланадиган камёб (дефицит) ва истиқболли навлар экилган барча далаларида; елекция ва тажриба муассасалари ҳамда элита-уруғчилик ва уруғчилик хўжаликларида кўпайтириш мақсадида экилган ўзидан чанглангирилган линиялар ва оддий дурагайларнинг барча майдонларида;
- Навдор уруғлар экилган умумий майдонларнинг наводор уруғлар етиштириш давлат режаси (планини)ни бажариш учун зарур бўлган қисмида.

Донли ва мойли экинларнинг наводор уруғлари экилган майдонларнинг қолган қисми ҳамда маккажухори ва жухорининг дурагай экилган барча майдонлар рўйхатга олинади.

Элита уруғлари етиштириш билан шуғулланувчи илмий-тадқиқот муассасалари, олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг ўқув-тажриба хўжаликлари ҳамда элита – уруғчилик хўжаликларидаги экинлар кўпайтириш питомнигидан бошлаб апробация қилинади.

Экинлар ва навлар бўйича апробациянинг ҳажми хўжаликларни энг яхши районлаштирилган ҳамда истиқболли навлар уруғига бўлган талабини қондиришни, наводор уруғлар етиштириш бўйича давлат планини бажаришни ҳисобга олган ҳолда уруғликларни сертификатлаш ва уларни сифати аниқланиб, назорат қилиш давлат маркази томонидан ҳар йили тасдиқланади. Ҳар бир хўжаликка наводор уруғлар етиштириш бўйича топшириқлар берилади.

Дала апробацияси илмий – тадқиқот муассасаларида селекционер, уруғчилик бўлимининг агрономи қишлоқ хўжалик экинлари уруғликларини сертификатлаш ва уларнинг сифатини назорат қилиш вилоят марказининг вакилидан (агрономидан) комиссия тузилади. Элита уруғчилик хўжаликларида селекцион – тажриба муассасаси ва вилоят

назорат қилиш маркази агрономидан район назорат қилиш маркази апробаторлари, жамоа ва ширкат хўжаликларида эса хўжаликнинг агрономлари ўтказди.

Агроном-апробатор шахсан ўзи экинлардан намуна олади, уни таҳлил қилади ва апробация актини тузади. У апробацияни, экинларни рўйхатга олишни тўлиқ ҳамда ўз муддатида ўтказиш, намуналарни тўғри олиш ва таҳлил қилиш, апробация ҳужжатларини тўғри расмийлаштириш, ўз муддатида тегишли жойларга юбориш, апробация қилинган далалардан олинган уруғларни белгиланган мақсадда ишлатиш учун жавобгардир. Апробацияни тўғри ўтказиш устидан назорат олиб бориш ва агроном-апробаторларга йўл йўриқ кўрсатиш қишлоқ хўжалик экинлари уруғликларини сертификатлаш ва уларни сифатини назорат қилиш вилоят ва район давлат марказларида тасдиқланади ва уларнинг инспекторлари томонидан назорат қилинади. Инспекторларга апробаторларнинг ишини текшириш ҳуқуқи берилади.

Дала апробацияси ҳақиқатдан ҳам селекцион ёки маҳаллий навлар эканлиги ҳақида ҳужжат бўлгандагина ўтказилади. Бунда апробация акти ва “Нав гувоҳномаси”, “Уруғ гувоҳномаси”, “Уруғ аттестати” ёки маҳаллий навни аниқлаш тўғрисидаги справка (далолатнома) каби ҳужжат бўлиши керак.

Агроном – апробатор апробациягача қуйидаги ишларни ўтказиши керак:

- хўжалик далаларига экилган уруғларнинг ҳужжатларини текшириш, агар ҳужжатлар бўлмаса, уларни қайта тиклаш;
- хўжаликлардаги апробация қилинаётган навнинг (дурагайнинг) уруғига бошқа навларнинг уруғи аралашиб қолганлигини аниқлаш;

- экинни жойида бориб кўриш ва ўтмишдошларни аниқлаш, лозим бўлса апробация вақтигача нав ва тур софлиги бўйича ўтоқ ўтказишни ташкил қилиш;
- четдан чангланувчи ўсимликларда тарқалиш масофий чеклашни (изоляциясини) текшириш.

Донли экинлари апробацияси. Кузги ва баҳорги буғдой, арпа ҳамда сули донининг мум пишиши бошланишида, тарик рўвагининг тепа қисмида гул қобиқчалари аниқ рангга кирганда апробация боғламлари (намуналари) олинади. Даланинг энг узун диагонали бўйлаб, бир биридан тахминан бир хил узокликдаги 150 тадан кам бўлмаган нуқтадан тўғри келган ўсимликлар олинади (ўриб ёки суғуриб олинади). Битта апробация боғламида камида 1500 та нормал ривожланган поя бўлиши керак. Ҳар 450 гектардан, тарикнинг 350 гектаридан битта апробация боғлами тайёрланади.

Илмий тадқиқот муассасаларида, ўқув – тажриба, элита – уруғчилик ва уруғчилик хўжаликларида уруғлик экинларнинг ҳар бир даласидан иккала диаганали бўйлаб иккита намуна олинади.

Улар бир бирига кўшиб юбормасдан алоҳида – алоҳида текширилади (таҳлил қилинади) ва олинган маълумотлар апробация актига ёзилади. Экиннинг нав софлиги ва бошқа кўрсаткичлари иккала апробация боғлами бўйича белгиланади.

Агар апробация қилинаётган экиннинг майдони белгилангандан ортиқ бўлса, у ҳолда апробатор далани иккига ёки бир неча қисмга бўлиб, ҳар биридан биттадан апробация боғлами олади.

Агроном – апробатор апробация боғлами олиш билан бирга кўз билан чамалаб бегона ўт турларини ва қуйидаги тартибда экиннинг ифлосланиш даражасини аниқлайди:

- бегона ўтлар мутлақо бўлмаса – «0»;
- озроқ бўлса – «1»;
- ўртача ифлосланган бўлса – «2»;
- жуда кўп бўлса – «3» баҳо қўйилади.

Бир даладан олинган ўсимликларни шу ернинг ўзида боғлаб, унинг ичига ва устига хўжаликнинг номи, алмашлаб экиш даласи ёки бригадаси, майдони, экиннинг ҳамда навнинг номи, намуна олинган кун ёзилган этикетка осиб қўйилади. Апробация боғламларини махсус ажратилган жойда икки кун ичида тўлиқ текширишдан (таҳлил қилишдан) ўтказиш лозим. Апробация боғламларидаги ўсимлик поялари қўйидаги группаларга ажратилади:

- апробация қилинаётган экин навининг яхши ривожланган соғлом поялари;
- шу экиннинг бошқа навлари, хиллари ва турларининг поялари;
- асосий экиннинг касалланган ва зарарланган поялари;
- ажратиш қийин бўлган маданий ўсимликларнинг поялари;
- ажратиш қийин бўлган бегона ўтларининг поялари;
- тақиқланган (карантин) ўсимликларнинг поялари;
- энг хавфли бегона ўтларнинг поялари;
- асосий экиннинг яхши ривожланмаган поялари.

Апробация боғламидаги пояларни тегишли группаларга ажратиб, уларни санаб, ҳар бир группа ўсимлик пояларининг миқдори процент ҳисобида аниқланади.

Олинган маълумотларга асосан экиннинг ифлосланиш ва касалланиш даражаси белгиланиб, текширилган ўсимликлар алоҳида – алоҳида боғланади, асосий нав поялари 100 тадан қилиб боғлаб кейин уларнинг ҳаммасини бирга тўплаб, илгариги этикеткага қўшимча қилиб апробация

актини «Текшириш натижалари» графасига ёзиб, таъқиқланган бегона ўтларнинг номлари ва миқдори кўрсатилади.

Уруғликка бериладиган навлилик гувоҳномасида таъқиқланган, заҳарли ва энг хавфли бегона ўт уруғларининг бор – йўқлиги албатта кўрсатилади.

Экин қуйидаги ҳолларда уруғлик учун яроқсиз ҳисобланади:

а) агар ажратиш қийин бўлган маданий ўсимликларнинг умумий аралашмаси 5% дан ортиқ бўлса;

б) ажратиш қийин бўлган бегона ўтларнинг умумий аралашмаси 3% дан ортиқ бўлса;

в) буғдой ва арпа экинлари чанг қорақуя билан 2% дан ортиқ ёки қаттиқ қорақуя билан 5% дан ортиқ зарарланган бўлса.

Буғдой, арпа, сули ва тарикни элита экинлари чанг қорақуя билан 0,1% дан ортиқ ёки буғдой, арпа, сулининг элита экинлари қаттиқ қорақуя билан 0,05% дан ортиқ зарарланган бўлса, улар элита сифатида яроқсиз ҳисобланади.

Апробатор касалланган экинлар мавжуд далаларнинг ҳосилини алоҳида йиғиштириб олиш ва алоҳида сақлаш ҳақида хўжаликларни огоҳлантириб қўйиши керак. Қаттиқ буғдой билан юмшоқ буғдойнинг уруғлик далалари бир-биридан камида 150 м. узоқликда жойлаштириш мумкин.

Гўза апробацияси. Пахтачиликда энг яхши, серҳосил, соғлом ва соф навдор уруғлик етиштириш учун далалар танлаш апробация зиммасига юклатилади. Апробация август ойининг биринчи ярмида бошланиб, 1 сентябрдан кечиктирилмасдан, яъни пахтани ёппасига терим бошлангунча ўтказилади. Апробациянинг натижалари тайёрловчиларга уруғлик пахта етиштириш планини ўз вақтида тузиб чиқиш учун топширилади. Гўза апробацияси жараёнида 3-5 кунлик махсус тайёргарликдан

ўтган агроном-апробаторлар қуйидаги ишларни бажарадилар:

1. Хўжаликда экилган чигитни таърифлайдиган Хужжатлар билан танишиш;
2. Уруғлик пайкаллариинг яроқсизларини бракка чиқариш ва яхшиларини танлаш;
3. Уруғлик ғўза пайкаллиниг нав софлигини белгилаш;
4. Хар бир далани зарарланиш даражасига қараб бирор группага киритиш учун ғўза тупларининг вилт ва гоммоз билан касалланганлигини аниқлаш;
5. Қуритилаётган умумий ва уруғлик пахта Ҳосилини аниқлаш;
6. Апробация натижалари Ҳақидаги маълумотлар расмийлаштириш.

Агроном-апробатор хўжаликда экилган чигитни таърифлайдиган Хужжатлар билан танишиб чиққач, апробацияга киришади. Дастлаб у хўжаликдаги Ҳамма уруғликка ажратилган далаларни кўриб чиқади. Бошқа нав ёки шу навнинг бошқа репродукцияси экилган Ҳамда ғўзани ривожлантиришдан жуда кейин қолган далани, кам Ҳосил, зараркунанда ва касалликлар билан кучли шикастланган пайкаллари бракка чиқаради.

Уруғлик даланин вилт ва гоммоз касаллиги билан зарарланишини аниқлаш апробациянинг энг муҳим вазифасидир. Бу иш намуналар олиш ва улардаги касалланган ўсимликларни санаб чиқиб бажарилади.

Намуналар даладан шахмат усулида пайкаллиниг Ҳамма қисмидан олинади. Биринчи репродукция экилган майдонларнинг Ҳар бир гектаридан Ҳар бир 10 та ғўза тубидан иборат бўлган 10 та намуна олинади.

Иккинчи ва кейинги репродукциялар экилган майдонларнинг Ҳар гектаридан эса битта намуна олинади.

Вилт ва гоммоз юққанлиги Ҳар бир намунадаги вилт билан касалланган ўсимликлар сонини ва барг пояси гоммоз билан касалланган ўсимликларни алоҳида Ҳисоблаш билан аниқланади.

Намунанинг охириги иккита ўсимлигидаги кўрсаткичларнинг ўзи, гул ёнбарги ёки гулбанди гоммоз билан касалланган бўлса Ҳисобга олинади. Вилт ва гоммоз юққан ўсимликларнинг миқдори алоҳида-алоҳида жамланиб, мазкур даладаги ўсимликларнинг гоммоз (барглари, поялари) ва вилт билан касалланганлик проценти аниқланади. Шу тартибда муаян даладан олинган барча намуналардаги Ҳамма кўсақлар сони жамланади, улардан касалланганларининг сони аниқланиб, кўсақ гоммозининг проценти топилади.

Агар хўжаликда бир-биридан ажритилган бир неча уруғлик пахта участкаси бўлса, апробация Ҳар бир участкада алоҳида ўтказилади.

Касаллик юққан ўсимликлар фоизини аниқлаш натижасида экинни текшириш вақтида яроқли Ҳисобланган Ҳамма далалар касалланиш даражасига қараб икки гурпуага бўлинади.

Биринчи гурпуага соғлом, вертициллёз вилт ва гоммоз билан 5 фоизгача касалланган ўсимликли пайкаллар киради. Кўсақлари гоммоз ва фузариоз вилти билан касалланган ўсимликлар даласи биринчи гурпуага киритилмайди.

Иккинчи гурпуага ўсимликлари вертициллёз вилти билан 5 фоиздан 15 фоизгача, фузариоз вилти билан эса 3 фоизгача, гоммоз билан 5 дан 10 фоизгача ва кўсақ гоммози билан 1 фоизгача касалланган далалар киритилади.

Вилт ва гоммоз билан зарарланган кўсақлар ёки ўсимликлар проценти иккинчи гурпуа учун белгиланган миқдордан ортиқ бўлган дала бракка чиқарилади.

Апробация ўтказилгандан сўнг уруғлик далаларда ўсимликларнинг вилт билан касалланиши кўпайса, касалланиш даражаси қайта аниқланади ва олинган маълумотлар асосида дала у ёки бу группага киритилади ёки брак қилинади.

Уруғлик учун ажратилган экин пайкалларининг нав тозалиги шу мақсад учун махсус ажратилган далаларда белгиланади. Биринчи репродукция майдонларида ҳар 10-20 гектарга битта дала олинади. Иккинчи ва кейинги репродукция экин майдонларида эса хўжаликнинг ҳар бир бригадасида бир-иккита дала ажратилади. Нав тозалигини аниқлаш ҳар бир ажратилган даланинг бир-биридан 20 метр узоқликда бўлган иккита эгатдаги бирмунча типик қисмида ўтказилади. Танланган қаторлардан нормал ривожланган 100 тадан ўсимлик санаб олиниб, мазкур навга типик ва нотипик ўсимликлар миқдори аниқланади. Иккита намунадан муайян дала учун типик бўлган ўсимликларнинг ўртача проценти, яъни уруғлик экиннинг (пайкалнинг) нав тозалиги ҳисоблаб топилади.

Даланинг нав тозалиги элита пайкалларида 100 %, биринчи репродукция пайкалларида 99% дан, учинчи репродукция пайкалларида 96% дан кам бўлмаслиги керак. Мўлжалланган ялпи ва уруғлик пахта ҳосили ҳосилдорликнинг барча элементларини, жумладан бир гектардаги ўсимликлар сонини, битта кўсак пахтасининг вазнини ҳисоблаб чиқиш ва аниқлаш йўли билан белгиланади. Мўлжалланган ҳосил ҳар бир дала бўйича аниқланади.

Апробация натижалари 2 ва 2 формали апробация актларини тузиш билан расмийлаштирилади. Ҳар бир хўжалик 2 форма бўйича алоҳида апробация акти тузади, бунга хўжаликнинг ҳар бригадасидаги уруғлик далани, ҳар бир навни, репродукцияни, нав тозалигини таърифловчи

Ҳамма маълумотлар киритилади. 2 формадаги акт 3 нусхада тўлдирилади, бири хўжаликда сақланади, иккинчиси эса тайёрлов пункти ва уруғлик пахта лабораторияларга юборилади.

Ҳар бир туман бўйича 3 формада умумий апробация акти тузилиб, унга ушбу туманнинг Ҳар бир хўжалигидаги уруғлик даласини таърифлайдиган барча маълумотлар киритилади. Бу акт ҳам 3 нусхада ёзилиб, бир нусхаси район бошқармасида сақланади, иккинчиси вилоят агросаноат бирлашмасида, учинчиси эса пахта тозалаш заводларига юборилади.

Олинган ўртача намуна шу уруғ партиясининг барча хусусиятларини акс эттиралиган бўлиши керак. Бироқ уруғ партиясининг Ҳажми жуда катта бўлса бунга эришиш қийин.

Шунинг учун катта Ҳажмдаги уруғ партиясидан намуна олишда шартли равишда кичикроқ бўлакчаларга – назорат бирликларига бўлинади.

Шартли белгилар:

К.ф. - кум ёки фильтр қоғози,

К – кум

Ф-фильтр қоғози

К.к – қоронғилик (6 соат 20 °С ва 18 соат 30 °С)

20-30 – Ҳароратнинг ўзгариши.

Давлат стандартига асосан уруғ партиясини назорат бирликларига ажратилиб, улар рақамланади. Агар уруғ қопларда сақланаётган бўлса, уларга партия ва қоп номерлари ёзиб қўйилади.

Уруғ партиясидан ёки унинг бир қисмидан ўртача намуна махсус асбоблар, шуп билан олинади.

Қопларда сақланаётган уруғлардан намуналар қуйидагича таркибда олинади:

Уруғ партияси 10 қопгача бўлса, Ҳар бир қопнинг 3 жойидан – устидан, ўртасидан ва тубидан олинади;

25 қопгача бўлса- Ҳар бир қопнинг бир жойидан, 100 қопгача бўлса, Ҳар бешинчи қопнинг ва 100дан ортиқ бўлса, Ҳар 10 чи қопнинг бир жойидан олинади. Бунда уруғ олинаётган жой (қатлам алмаштирилиб турилади) (бир қопнинг устидан, иккинчисининг ўртасидан, учинчисининг тубидан олинади).

Сўта ҳолатида сақланаётган уруғ маккажўхоридан 10 та сўта олинади. (беш жойдан Ҳар чуқурликда). Уруғ партиясининг вазни назорат бирлигидан ортиқ бўлса, 21 сўта олинади. Олинган сўталарни янчиб, уларнинг донларидан ўртача намуна тузилади.

Ҳар бир партиядан (назорат бирлигидан) олинган уруғларни бир бирига қўшиб юборишдан илгари улар текис жойга тўкилади ва физик ҳолати бўйича текширилади. Ҳар бир сўтанинг дони бошқасиникидан кескин фарк қилмаса, бирлаштириб битта дастлабки намуна тузилади. Кўпинча дастлабки намуна миқдори уруғларни текшириш учун белгиланган миқдордан анча кўп бўлади. Текшириш учун унинг маълум бир қисми ажратиб олинади ва у ўртача намуна ҳисобланади. Уруғ партиясини яхши тасвирлаб берувчи маълумотлар олиш учун 40000 дона уруғ етарли деб ҳисобланади. Шунга кўра экинлар учун 1000 дона уруғ вазнига мувофиқ ўртача намуналар ҳажми белгиланган.

Дастлабки намунадан ўртача намуна бутсимон бўлиш йўли билан ажратиб олинади. Бунинг учун дастлабки намуна уруғларини бирор текис тахта устига тўкиб, яхшилаб аралаштирилади. Кейин майда уруғларни 1,5 см, йирик уруғларни 5 см қалиндикда ёйиб, тўртбурчак шаклига келтирилади ва линейка билан унинг диагоналлари бўйича тўртта тенг учбурчакка ажратилади.

Қарама-қарши бурчаклардаги уруғлар бирлаштирилиб, аралаштирилади ва шу тартибда яна бўлинади. Бу иш қарама-қарши учбурчакларда намуна учун етадиган миқдорда уруғ қолгунча давом эттирилади.

Уруғ партиясидан ўртача намуна олиш 2 нусхада акт тузиш билан расмийлаштирилади. Акт ўртача намуна олишда иштирок этган кишиларнинг имзоси ва уруғ эгаси бўлган хўжаликнинг муҳри билан расмийлаштирилади. Актнинг бир қисми хўжаликнинг ўзида сақланади, иккинчи нусхаси эса уруғ намунаси билан бирга икки кун ичида давлат назорат маркази (инспекциясига) юборилади.

Ўртача намуна уруғ давлат назорат марказига қалин матодан тикилган халтачада жўнатилади. Халтачанинг ичига ва устига этикетка ёзилиб, оғзи маҳкам тикилади. Инспекциянинг лабораториясида ўртача намуна асосида уруғлик тозалиги, уқувчанлиги, 1000 донасининг вазни ва бошқа кўрсаткичлар аниқланади.

Экинларнинг наводор уруғлари тегишли Хужжатлар билан расмийлаштирилади. Уруғлик экинлар кўпйтириш питомнигидан бошлаб апробация қилиниб, 3 форма бўйича апробация акти тузилади.

Уруғликнинг дастлабки босқичларида ўтказилган ишлар (дастлабки ўсимликларнинг биринчи ва иккинчи йилги бўғинларини текшириш, синаш питомникларида танлаш ўтказиш) ҳақида акт тузилади. Актга бу ишни бажарган селекционер, мутахассис ва илмий тадқиқот муассасаси уруғчилик бўлимининг бошлиғи имзо чекади.

Элита уруғлари етиштиришнинг барча питомниклари ва экинзорларида ўтказилган ишлар «Элита уруғлари етиштириш бўйича ишларни ҳисобга олиш журнали» га ёзиб берилади. Хўжаликларда экиш учун белгиланган уруғлар қуйидаги Хужжатларга эга бўлиши керак:

1. Уруғлар хўжаликнинг ўзида етиштирилган бўлса, уларнинг экиш сифатларини кўрсатувчи «Уруғларнинг саралиги Ҳақида гувоҳнома» ва навлилик сифатларини кўрсатувчи апробация акти;

2. Навдор уруғлар (суперэлита ва элита, маккажухорининг ўзидан чанглантирилган линиялари уруғидан ташқари) тайёрлов ташкилотининг омборидан олинган ёки хўжаликлараро алмаштирилганлиги Ҳақида Хужжат, экин сифатлари бўйича стандарт талаби даражасига етказилган уруғлар «Навлилик гувоҳномаси»га маккажухорининг навлари ва ўзидан чанглантирилган линияларнинг суперэлита ва элита уруғлари «Уруғ аттестати» га эга бўлиши керак.

Хўжаликлар ва тажриба муассасалари экиш сифатлари бўйича стандарт талабларига мос келадиган наводор уруғларни сотганларида уларга қуйидаги Хужжатларни қўшиб жўнатишлари керак:

а) навлар ва ўзидан чанглантирилган линияларнинг суперэлита ва элита уруғларига бериладиган «Уруғ аттестати»;

б) бошқа репродукцияли наводор уруғларга бериладиган «Уруғ аттестати»;

в) дурагайлаш даласидан олинган маккажухорининг дурагай уруғларига бериладиган белгиланган шаклдаги гувоҳнома.

Жамоа, ширкат хўжаликлари ва тажриба муассасалари наводор уруғларни (суперэлита ва элита, маккажухорининг ўзидан чанглантирилган линиялари уруғидан ташқари) тозалиги ва намлиги бўйича саралигини дон тайёрлайдиган чегараланган доирада стандарт талаби даражасига етказмасдан топширилганларида уларга «Навлилик гувоҳномаси» қўшиб юборилиши керак.

4.Хулосалар

1. Ғўза селекцияси олдига навлар учун қўйиладиган талаблар: ишлаб чиқариш талаблари ва саноат талабларига бўлинади

2. Биз курс иши учун танлаган Қўштепа тумани “Замин Зилол” фермер хўжалигини тупроқ ва иқлим шароитлари ғўза ўсимлигидан юқори ҳосил етиштириш учун қулай ҳисобланади.

3. Мен курс ишини бажариш мобайнида “Умумий селекция ва уруғчилик” фанидан олган назарий билимларимни амалий ишларда мустаҳкамладим.

5. Фойдаланилган адабиётлар

1. Назаров Р. Ғўза уруғчилиги ва селекцияси жахон андозасига мосми. -Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2001, №5, 32-33.
2. Назаров Р., Шарапов Э. Пахта-99: натижалар ва сабоқлар.- Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2000, №1, 27-28.
3. Назаров Р., Шполянская Н. Навларни янгидан алмаштириш бўсағасида.-Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 1992, №2, 9-16.
4. Назаров Р., Ибрагимов П., Ёқубов М. Ғўза навлари минтақалар бўйича тўғри жойлаштириляптими. -Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2001, №4, 34.
5. Рахматов И., Орипов А. Қарши чўли шароитида ингичка толали ғўзанинг Термиз 24 навини суғориш. -Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 1997, №4, 40.
6. Саақова С., Н.Хўжамберганаов, Ш. Намозов. Янги ғўза навлари - мўл ва сифатли хосил гарови. - Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2002, №3, 50.
7. Симонгулян Н.Г. Наследуемость признаков хлопчатника в широком и узком смысле. Труды СХИ, вып. 54, 1974.
8. Тожиев М., Қурбонова Г., Тожиев Қ., Хўжманов О. Янги ғўза навларини жойлаштириш. - Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2003, №7, 13.
9. Тўраев Ж. -Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 1990, №9.
10. Халилов М. Бухоро 6 ғўза навининг ўғит меъёрлари. - Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 1997, №4, 38.
11. Шамсиев А. «Оқдарё 5» нави. -Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2001, №4, 36.

12. Яминов Т., Абдураимов О. «Меҳр» навини агротехникаси. - Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 2004, №2, 10. 5.
13. И.Йигиталиев, С.Р. Мухаммадхонов. “Дала экинлари селекцияси ва уруғчилиги”. Тошкент. 1981й.
14. Симонгулян Н.Г. Мухаммадхонов С.Р. Шафрин А.Н. “Генетика, селекция и семеноводства хлопчатника”., Ташкент.1987 г.
15. Д.Т.Абдукаримов, Т.Сафаров, Т.Э.Остонакулов. “Дала экинлари селекцияси, уруғчилиги ва генетика асослари” Тошкент., Меҳнат., 1989 й.
16. 1996 йил 29-30 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис 1-чақириқ 6-сессиясида қабул қилинган “Селекция ютуқлари тўғрисида” ва “Уруғчилик тўғрисида”ги қонунлар Тошкент. 1996й.
17. Буриев Х.Ч. “Сабзавот экинлари селекцияси ва уруғчилиги”.Тошкент.1996 й
18. Г.В.Гуляев, Ю.Л.Гужов. “Селекция и семеноводство полевых культур”. Москва., 1987г
19. 1996 йил 29-30 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис 1-чақириқ 6-сессиясида қабул қилинган “Селекция ютуқлари тўғрисида” ва “Уруғчилик тўғрисида”ги қонунлар Тошкент. 1996й.